

HİTİT KRALLIĞINDA ARINNA'NIN GÜNEŞ TANRIÇASI KÜLTÜ

SUN GODDESS CULT OF ARINNA IN HITTITE EMPIRE

Tülin BOZKURT CENGİZ*

Makale Bilgisi **Article Info**
Başvuru: 16 Mayıs 2018 Received: May 16, 2018
Kabul: 25 Ağustos 2018 Accepted: August 25, 2018

Özet

Güneş kültü, kutsal bir figür olarak kabul edilen güneşe karşı dinsel hürmet ve bağlılığın gösterildiği bir sistemdir. Karşılaştırmalı mit incelemeleri ve etnolojik çalışmalar, Antik Çağ uygarlıklarında yaygın olarak rastlanılan güneş kültürünün diğer kültürlerden farklı olarak toplumun geneline değil sadece seçilmiş bir azınlığa ait bir tapınım olduğu yönünde bilgiler içerir. Bu kültürün hâkim olduğu toplumlarda güneş ile yönetici erki temsil eden belli bir sınıfın insanları arasında soy ve şecere ilişkisi kurulur, güneş şifanın, bereketin sembolü olur. Bu durumu Hitit Krallığında da izlemek mümkündür. Hitit panteonunun başında bulunan Arinna'nın Güneş Tanrıçası, kraliyet çiftinin koruyucusu, yol göstericisi, insan soyunun yaratıcısı, dölleyici ve şifacı bir tanrıdır. Bu çalışmada, MÖ. II. bin yıl boyunca Anadolu'ya egemen olan Hitit Krallığının baş tanrıçası olan Arinna'nın Güneş Tanrıçası, bir güneş kültü figürü olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Kült, Güneş Kültü

Abstract

The cult of Sun is a system, where religious respect & loyalty is displayed for the sun, which is accepted as a sacred figure. Comparative myth analyses and ethnological studies suggest that the cult of sun, widely seen in Ancient Age civilizations, is not a worshipping of the general public unlike other cults, but rather it is the worshipping of a chosen minority, only. In societies dominated with this cult, a generational and genealogical relation is constituted between the sun itself and the people in the class representing the managing power, and the sun is symbolized as the healing and abundance. It is possible to see this situation in

* Öğretim Görevlisi Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, tulin.bozkurt@kocaeli.edu.tr; tulin41@gmail.com

Hittite Empire, as well. The Sun Goddess of Arinna, sitting in the throne of Hittite Pantheon is the protector of the King and Queen, a guiding light, creator of the human kind, fertilizer and a healing god. In this study, the Sun Goddess of Arinna, as the Chief Goddess of Hittite Empire, reigning Anatolia for two thousand years B.C., is discussed as a figure of sun cult.

Key Words: *Hittite, The Sun-Goddess Of Arinna, Cult, Sun Cult*

Kült, kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı ve onlara tapınma anlamına gelmektedir.¹ Güneş kültü ise kutsal olarak kabul edilen güneşe karşı duyulan saygı, tapınım, dua, kurban ve ritler gerektiren özel yer ve zamanlarda, bayram ve törenleri bulunan inanç ve tapınımı ifade etmektedir.²

İlk karşılaştırmalı mit incelemeleri, güneş kültüne dair dünyanın hemen her yerinde izler bulurken³ 1851—1859 yıllarında Avustralya, Güney ve Kuzey-Amerika, Çin, Hindistan Arabistan, Güney ve Batı Afrika; 1861-1865 yılları arasında Malezya takımadaları ile Doğu Asya’da etnolojik araştırmalar yapan⁴ Bastian, güneş kültünün dünyanın belli bir bölgelerinde öne çıktığını gözlemlemiştir.⁵ Bir İngiliz etnoloğu olan ve özellikle Antik Çağ ile Eski Doğu Dünya’sının din etnolojisi üzerine yoğunlaşan Frazer⁶, Bastian ile paralellik arz edecek biçimde, güneşle ilgili olguların Afrika, Avustralya, Malenezya, Polinezya ve Mikroendonezya’da uzun süre varlık gösteremediğini belirtmiştir. Frazer’a göre bu tapınımın gelişim gösterdiği ana coğrafya Mısır, Asya ve eski Avrupa’dır.⁷ Eliade’ya göre güneş kültünün Atlantik ötesinde yalnızca Peru da ya da Meksika’da gelişmiş olması, bu tapınımın belli bir siyasal örgütlenmeye sahip “uygar” halklarda belirmiş olduğu anlamına gelmektedir.⁸ Yani güneş tapınımının ortaya çıkışı

¹ Mahmut Tezcan, *Kültürel Antropoloji*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1996,s. 120.

² Kudret Emiroğlu, “Kült” , *Antropoloji Sözlüğü* , (Ed. K. Emiroğlu, S.Aydın), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s.519.

³ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2003, s.140.

⁴ Sedat Veyis Örnek, *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s.38.

⁵ Bastian’ın bu araştırmaları için bkz. Adolf Bastian, *Die Völker des Östlichen Asien*, Leipzig 1866.

⁶ Sedat Veyis Örnek, *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s.91.

⁷ James George Frazer, *The Worship Of Nature*, London 1926, s. 141.

⁸ Eliade, her ne kadar güneş kültünün belli bir siyasal örgütlenmeye sahip “uygar” halklarda görüldüğünü vurgulamış olsa da bu külte Kuzeydoğu Sibirya’da Asiatik bir kabile olan Chuckchiler’de de rastlanmış olması konu ile ilgili mutlak bir genelleme yapılamayacağı anlamına gelir. Güneş kültü, Chuckchiler gibi güneşin yaşamsal öneme sahip olduğu

ile “tarihsel” gelişme arasında bir uyum vardır. Güneş, krallar, kahramanlar ve imparatorlar sayesinde “tarihin ilerlediği” yerde hüküm sürmüştür. Öteki kültürlerden farklı olarak güneş kültürünün kapalı bir çevreye” seçilmiş “bir azınlığa ait olma eğilimi vardır.⁹ Bu eğilim MÖ. II. bin yıl boyunca Anadolu’da hüküm sürmüş Hitit Krallığı için de geçerli görünmektedir.

Hitit din sistemi, doğa olaylarından sorumlu olan tanrılar tarafından işletilmektedir. Bu tanrıların “iyi” ve “kötü” nitelikleri olabildiği için “kurban”, “bayram” gibi kültürel edimlerle kendilerine ibadet edilmektedir. İnsanlarla benzer davranış ve güdülenmelere sahip tanrıların kendi arasında çok fazla ayrılmış ve hiyerarşikleşmiş bir yapı bulunmaktadır. Hatta bu tanrılar arasında zanaat, meslek ya da doğaüstü konularda belli bir uzmanlaşmanın olduğu bile söylenebilir. Tanrılar arasındaki bu hiyerarşik ilişki aslında birbirini tamamlayıcı özelliktedir. Hititlerde tanrılar hiyerarşisinin başında” bir çift bulunmaktadır. Bu çift, Fırtına Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası¹⁰dır. Benzer niteliklere sahip olan tanrı çifti yazılı belgelerde çoğu zaman birlikte zikredilmiştir.¹¹

Hitit panteonunu yöneten tanrısal çiftten dışı karakterde olan Arinna'nın Güneş Tanrıçası adından anlaşılacağı gibi bir güneş tanrıçasıdır. Tanrıçanın kültürel özelliklerine bakıldığında ilk dikkati çeken onun hanedanlıkla, özellikle kral ve kraliçe ile ilişkisinin iç içeliğidir. Eski Hitit Çağı'nın ilk kralı kabul edilen I. Hattuşili'ye kadar yazılı belgelerde ağırlıklı olarak yer

küçük bir kabile de öne çıkabilir. Sibiryada bulunan ve özgün dinlerini korumayı başarmış Chuckchiler, günümüzde bile kabile/klan tipi bir örgütlenmeye sahiptir. Chuckchi dininde, güneş, ay ve yıldızlar tanrılaştırılmış, içlerinden en yüksek değer güneşe atfedilmiştir. Güneşin her sabah doğuşu ve her akşam batışı yeniden doğumu ve ölümü temsil eder. Güneş dünyayı ısıtır ve ekinlerin yetişmesini sağlar. Yaşamın kaynağıdır. Mısır tanrısı Ra gibi her sabah doğar ve karanlığın kaosunu yener (Ülo Siimets, “The Sun, The Moon And Firmament In Chukchi Mythology And On The Relations Of Celestial Bodies And Sacrifice”, <http://www.folklore.ee/folklore/vol32/siimets.pdf>).

⁹ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s.140.

¹⁰ Hatti dilinde eştan, Hitit dilinde İştanu olarak kullanılan güneş (Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Brill: Leiden New York-Köln 1994, s. 420).

Hitit dininde hem eril hem dişil; hem gökyüzü hem de yeraltı ile ilişkili, ikili bir görünüme sahiptir (Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (Çev. Müfit Günay), Dost Kitabevi Yayınları: Ankara 2003, s.156-159; Daisuke Yoshida, *Untersuchungen zu den Sonnengöttern bei den Hethitern*. Schwurgötterliste, helfende Gottheit, Feste, (THeth 22), Heidelberg 1996, s. 7 vd.). Bu ikililik, Tanrıça'nın karakterini tanımlamada güçlük yaratmaktadır. Bu güçlüğü'nün cinsiyet boyutuna Güterbock açıklık getirmektedir. Güterbock'a göre Tanrıça, güneşin batıp yeraltına inmesiyle cinsiyet değiştirmektedir (Hans Gustav Güterbock, “Hittite Religion”, *Forgotten Religions*, (Ed. Vergilius Ferm), Journal of the American Oriental Society 78, New York 1949, s.91).

¹¹ Bkz. Tülin Cengiz, *Hitit Çağı'nda Anaerkil İzler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 37-73.

altıyla/yeryüzü ile bağlantılı; “ana tanrıça” özelliğiyle öne çıkan Güneş Tanrıçası, kralın yıllıklarında astral boyutta, devletin ve evrenin yöneticisi olarak “iktidar” la ilişkilendirilerek panteondaki yerini almış görünmektedir. I. Hattuşili'nin yıllıklarında¹² iki kez Tanrıça'yı “Hakimem” olarak nitelendirmesi bu durumun en açık ifadesidir. Tanrıça, daha sonraki dönemler boyunca Fırtına Tanrısı ile birlikte Hatti Ülkesi'nin sahibi, kral ve kraliçelerin koruyucusu, savaşlarda kralların yol göstericisi, adaletin sağlayıcısı, gökyüzünün sahibi, antlaşma metinlerinin yemin listelerinin, dua metinleri ve bayram ritüellerinin en önemli aktörü olarak belirecektir. Hitit hanedanlığının Tanrıça'ya yüklediği anlam “ülkeye sahip olma”, “yönetme”, “cezalandırma”, “ödüllendirme”, “savaşlarda yol göstericilik ve fetih başarısının arkasındaki güç” olma özellikleridir.

Ana ikametgâhı Arinna kenti¹³ olan Güneş Tanrıçası, kraliyet ailesinin koruyucusudur.¹⁴ Dua metinlerinde tanrıçaya kral ve kraliçeyi koruması için yakarıldığı görülmektedir.¹⁵ Kral ve kraliçeler, kişisel isteklerinin yanı sıra ülkenin başrahibi ve rahibesi olarak halkı ve ülkesi adına da dualar etmektedir. Kraliyet ailesine ait bu duaların büyük çoğunluğunun tanrıçaya hitaben yapılması tanrıçaya verilen değer önemli göstergelerindedir.¹⁶

Arinna'nın Güneş Tanrıçası, savaşlarda Hitit kralının rehberi ve yardımcısıdır. Hatta savaşlar Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın desteği ile kazanılmaktadır. I. Hattuşili'nin, Ul(lum)ma ve Zalpa şehirlerine düzenlediği

¹² Akkadca (KBo 10.1) ve Hititçe (KBo 10.2) olarak kaleme alınmış bu yıllıklarda, kralın hükümdarlığı boyunca Anadolu'nun çeşitli yerlerinde gerçekleştirdiği seferler anlatılmıştır. Yılıkların son tercümesi için bkz. Stefano de Martino, *Annali e res gestae antice ittiti*, Pavia 2003, s.21 vd. Akadca ve Hititçe metnin karşılaştırmalı incelemesi için bkz. Philo Hendrik Jan Houwink ten Cate, “The History of Warfare accordind to Hittite Sources: The Annals of Hattuulis I (Part I)”, *Anatolica* X, 1983, s. 91-109; Philo Hendrik Jan Houwink ten Cate, “The History of Warfare accordind to Hittite Sources: The Annals of Hattuulis I (Part II)”, *Anatolica* XI, 1984, s. 47-83.

¹³ Bkz. Sedat Erkut, “Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri”, *In Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, (Ed.H. Otten,H.Ertem,E.Akurgal ve A.Süel), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.159-165.

¹⁴ Eski Hitit Çağı'na ait bir metinde (KBo XXX 33 II 54 -III 2) Tanrıça'nın kraliyet ailesini koruması için yapılan bir ritüel anlatılmaktadır (Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Brill: Leiden New York-Köln 1994, s. 430).

¹⁵ Orta Hitit Çağı'na tarihlenen bir metin bunun en iyi örneklerinden biridir (KUB LVII 63 II 1-41; III 5-19).Bu metinde tanrıçadan kraliyet genç ve dayanıklı kılması, onların geleceklerini koruması istenmektedir. Alfonso Archi, “Eine Anrufung der Sonnengöttin von Arinna”, (Ed.E. Neu and Ch. Rüster) *Asiae Minoris Antiquae*, Wiesbaden 1988, s. 5-31.

¹⁶ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 99,100.

seferler sırasında aldığı ganimetlerden yumruk biçimli kült nesnesini Fırtına Tanrısı'nın Tapınağı'na, dokuz tanrı heykelini Tanrıça Mezzula'nın Tapınağı'na, yedi tanrı heykelini ve üç savaş arabasını da Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın tapınağına yerleştirmesi de tanrıçanın bu özelliği ile alakalıdır. Singer'e göre yabancı tanrıların Hatti'ye getirilmeleri, onların Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve diğer Hitit tanrılarının huzurunda yenilgilerini ve küçük düşürülmelerini göstermek amacıyla yapılan sembolik bir eylemdir.¹⁷ Tanrıçanın tapınağına sunulan savaş arabaları da onun savaşlarda kralın ve ordusunun koruyucu tanrısı olma özelliğiyle ilgilidir. Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın, Hitit Kralı'nın yanında olması, yapılacak savaşların başarılı geçmeleri için büyük önem taşımaktadır. Kısacası savaş sırasında yardım edebilecek tanrıların arasında, en önemlisi Arinna'nın Güneş Tanrıçası'dır.¹⁸ Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Fırtına Tanrısı ile birlikte, panteonun başındaki tanrısal çift olarak devletler ya da vassal krallar için düzenlenen antlaşmaların yemin listelerinin çoğunda en başa yazılmıştır.¹⁹

Güneş kültüyle ilgili olarak kayda değer bir başka olgu da güneş tanrısı ile belli bir sınıftan gelen insanlar arasındaki soy ilişkisidir. Hatta dünyanın pek çok bölgesinde toplulukların şeflerinin doğrudan güneşten geldiğine inanılmaktadır.²⁰ Hititlerde tanrılar ile kral ve kraliçe arasında, Mısır'daki gibi açık ve doğrudan değil daha örtülü bir şecere ilişkisi kurulduğu söylenebilir. Hitit krallarının panteonun baş tanrısı Fırtına Tanrısı ile Hitit kraliçelerinin ise baş tanrıça Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile ilginç bir bağı

¹⁷ Itamar Singer, *Concepts of the Other in Near Eastern Religions*, Israel Oriental Studies Series 14, Brill 1994, s. 85, 86.

¹⁸ Daisuke Yoshida, *Untersuchungen zu den Sonnengöttern bei den Hethitern*. Schwurgötterliste, helfende Gottheit, Feste, (THeth 22), Heidelberg 1996, s. 54.

¹⁹ Bu antlaşmalara örnek verilecek olursa, I. Şuppiluliuma ile Mitanni Kralı Mattiwaza (Şattiwaza) arasında yapılan antlaşmanın Hititçe Versiyonu (KUB XXI 18; KUB XXVI 34) için bkz. Ernst Friedrich Weidner, "Politische Dokumente aus Kleinasien. Die Staatsverträge in Akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi", *Boghazköi-Studien* 89, Leipzig 1923, s. 2-7; Akkadca Versiyonu (KBo I 1; KBo I 2; KUB III 1) için bkz. Emmanuel Laroche, *Fragments Hittites du Traite Mitannien de Šuppiluliuma Ier*, *Ugaritica* 4, 1969, s. 369; Nuhaşi Kralı Tette ile Yapılan Antlaşma (KBo I 4 + KUB III 10 (+ ?) + KUB III 2 + KBo I 16 + KUB III 3.) için bkz. Emilio Forrer, *Forschungen* 1-2, Berlin 1926, s.48-63; Heinrich Otten, "Bibliotheken im Alten Orient", *Das Altertum* I, Berlin 1955, s.53; İşmerikka Anlaşması (KUB XXVI 41 + XXIII 68 + ABoT 58) için bkz. Albrecht Goetze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven.1940, s.44; Albrecht Goetze, "The Predecessors of Suppiluliumas of Hatti", *Journal of the American Oriental Society* 72, New Haven 1952, s.70; Aharon Kempinski, Silvin Kosak, "Der İşmeriga- Vertrag", *Die Welt des Orients* 5, 1970, s. 192,193. Yemin tanrıları listeleri için ayrıca bkz. Albrecht Goetze, *Kleinasien*, Münih 1957, s. 30, vd., Oliver Robert Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford 1977, s.4 vd.

²⁰ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 148-151.

vardır. Öncelikle kraliyet çifti ikili bir doğaya sahiptir: Halkın nezdinde tanrıların naibi; panteon önünde halkın temsilcisi olarak konumlanan çift ²¹ öldüklerinde tanrı mertebesine yükselmektedir. Hitit İmparatorluk Çağı'na tarihlenen, Nuntarriyaşha Bayramı'nda Arinna'nın Güneş Tanrıçası için yapılan bir törenin anlatıldığı metinlerden (KUB XXV 14 I 10-30) birinde, kraliçelerin öldükten sonra tanrılaştırıldıkları açıklıkla görülebilmektedir. Bu metinde "Arinna Güneş Tanrıçası Vallani, Arinna Güneş Tanrıçası Nikkalmati, Arinna Güneş Tanrıçası Aşmunikal, Arinna Güneş Tanrıçası Daduhepa, Arinna Güneş Tanrıçası Henti, Arinna Güneş Tanrıçası Tawananna" biçiminde Arinna kentinin sekiz güneş tanrıçasının adları geçmektedir. Adları geçen tanrıçaların hepsi aslında ölmüş Hitit kraliçeleridir.²² Hititlerde krallara ^PUTU^{ŞI} yani 'Güneş/im'²³ şeklindeki hitap da bu noktada oldukça önemlidir. Kral ile Güneş (Tanrısı) arasında bir özdeşlik bağı kurulduğuna işaret sayılabilir. Hitit kralının kendisini anne ve baba diye hitap ettiği tanrı çiftinin çocuğu olarak görmesi ayrıca mitolojik karakterdeki tarihi bir metinde I. Hattuşili'nin 'Güneş tanrısı' olarak nitelendirilmesi bu durumu destekleyen bilgilerdir.²⁴

Güneş kültünde rastlanılan bir diğer özellik de güneşin insan soyunu yaratması, dölleyici ve şifacı bir tanrı/tanrıça olmasıdır. Hitit edebi metinlerinden biri bu duruma örnek teşkil edecek durumdadır. "İnek ve Balıkçı"nın Masalı olarak adlandırılan metinde Güneş Tanrısı'ndan hamile kalan bir inekten doğan çocuğu, çocuk sahibi olamayan bir balıkçının

²¹ Bir metinde (IBoT I 30, 2-5) tüm Hatti topraklarının ve halkının sahibi olan Fırtına Tanrısı'nın ülkenin idaresi için Hitit kralını görevlendirdiği anlatılmaktadır (Albrecht Goetze, *İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan. Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler*, Journal Cuneiform Studies 1, 1947, s. 90 vd.). Tanrıların kendi mülkleri olan Hatti ülkesini krala emanet etmeleri Hititlerde hükümdarlığın zaten tanrı vergisi bir unvan olarak kabul edildiği sonucu çıkarılabilir (Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s.177-178).

²² Shoshana R. Bin-Nun, *The Tawananna in the Hittite Kingdom (Texte der Hethiter)*, Heidelberg 1975, s.200; Vladislav Ardzınba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, (Çev. Orhan Uravelli), KAFDAV Yayınları, Ankara 2010, s. 35.

²³ Bossert sembolün 'Güneşim' değil, sadece 'Güneş' anlamında olduğunu düşünmektedir. Onunla aynı fikirde olan; Sommer de kendisi gibi 'Güneşim' unvanının, unvanı taşıyan kişi tarafından zikredilmesinin mantıklı olmadığını belirtmektedir (Bossert 1957: 97, 108).

²⁴ Hans Gustav Güterbock, "Sungod or King", In *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbours. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, (Ed. M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 225,226. Hitit kralları ve güneş tanrısı arasındaki ilişki için bkz. Galina Kellerman, "The King and the Sun-God in the Old Hittite Period", *Tel Aviv* 5, 1978, s.199; Philo Hendrik Jan Houwink ten Cate, "The Sun God of Heaven and Hittite King", *Effigies Die Essays on the History of Religions*, (Ed. D.V.P. Plas), Leiden 1987, s. 13-35; Kübra Ensert, "MÖ. II. Binde ' Kanatlı Güneş Kursu' ile Taçlandırılmış Anadolu Hitit Figürleri", *Anadolu* 28, 2005, s.28-38.

bulması ve evine götürmesi anlatılmaktadır. Bu metinde Güneş Tanrısı'nın dölleyici rolüne ya da bereket/verimlilikle ilişkisine gönderme yapılmış olmalıdır.²⁵ Yine Telipinu Efsanesi'ne ait metinde (KBo XI 10 II 20-24) ise Yeryüzünün Güneş Tanrıçası, tıpkı bir anne gibi insanları koruyan ve gözeten, zor zamanlarda yardım elini uzatan bir tanrıça olarak anılmaktadır.²⁶ Hastalıkları iyileştiren tanrısal güç Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nda aranmaktadır. II. Muwatalli bir dua metninde (KUB XLIII 23 III. 13-19), gökyüzü, yeryüzü, bulut ve rüzgâr ile birlikte Fırtına Tanrısı ve Yeryüzünün Güneş Tanrıçası'ndan sağlık ve başarı dilemektedir.²⁷ Kraliçe Puduhepa, kocasının sağlığına kavuşması için Tanrıça'ya yakardığı bir duasında (KUB 21.27 II 11-37), hamile olduğunu vurgulayarak tanrıların hamile kadınların dualarını geri çevirmeyeceğini hatırlatmaktadır.²⁸ III. Hattuşili'nin çocuk sahibi olmak isteyen ileri yaştaki kız kardeşi için Mısır kralı II. Ramses'e bir mektuba (KBo XXVIII 30) firavunun gönderdiği cevapta kaderi değiştirecek, imkânsız gerçekleştirecek güce sahip iki tanrının adı geçmektedir: Fırtına Tanrısı ile Güneş Tanrıçası.²⁹

Güneş kültüründe güneşin batışının güneşin “ölümü” olarak algılanmadığı, yer altına ölümler krallığına indiğine inanıldığı görülmektedir. Ölümsüz olsa da güneş her gece ölümler krallığına inmekte; kimi zaman beraberinde insanları götürmektedir.³⁰ Arinna'nın Güneş Tanrıçası da her ne kadar göksel bir karakter olsa da yeraltı ile ilişkilendirilmektedir. Nerik'in Fırtına Tanrısı'na yapılan bir yağmur duasının yer aldığı metinde (KUB XXXVI 89 I 3, 38) Tanrıça'nın gökteki tanrılardan koparak, kara toprağın eski tanrılarına gittiği ifade edilmekte; Tanrıça'nın adı, Mezopotamya Yeraltı Tanrıçası Ereşkigal'in adı ile dönüşümlü olarak geçmektedir.³¹ Eski Krallık

²⁵ Theodor Herzl Gaster, *The Old Stories in the World*, Boston 1953, s.161-164; Bert de Vries, *The Style of Hittite Epic and Mythology*, Ph D. Diss., Brandeis University, Boston 1967, s.47-49.

²⁶ Telipinu Efsanesi'ne ait metinlerin transkripsiyon ve tercüme için bkz. Heinrich Otten, “Die Überlieferungen des Telipinu-Mythus”, *Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft* 46, Leipzig 1942; Emmanuel Laroche, “Mythologie Anatolienne”, *Revue Hittite et Asiatique* 23, Paris 1965, s.89-90; Albrecht Goetze, *Kleinasien*, Münih 1957, s. 126-128.

²⁷ Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Brill: Leiden New York-Köln 1994, s.133.

²⁸ Alberto Bernabé, *Textos Literarios Hetitas*, Madrid 1987, s. 299-303; Ahmet Ünal, “Hethitische Hymnen und Gebete”, *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments* 3, 1991, s.813-817; Itamar Singer, *Hittite Prayers*, Leiden-Boston-Köln 2002, s. 102,102.

²⁹ Sedat Alp, *Hititlerin Mektuplaşmaları*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2002, s.22,23.

³⁰ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2003, s.150.

³¹ Volkert Haas, *Der Kult von Nerik*, Roma 1970, s.142; Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Brill: Leiden, New York-Köln 1994, s.423.

Çağı'nda oluşmuş mitolojik bir metinde ise Güneş Tanrıçası'nın ölümlerinin ruhlarını yeraltındaki yeni ikametgâhlarına taşıdığı görülmektedir.³² Otten'in ele aldığı cenaze ritüel metinlerinden birinde (KUB XXX 28 III 1-20) de bu duruma paralel olarak ölüm gününde, ruhun anne tarafından öteki dünyaya taşındığına dair göndermeler vardır.³³ Yakındoğu halklarında rastlanılan ortak inanışa göre güneş gün boyu yeryüzünde sürdüğü yolculuğunu gece boyunca yer altında devam ettirmektedir. Bu durumda Güneş Tanrıçası hem gökyüzünün hem de yeraltının yöneticisi olarak kabul edilmelidir.³⁴ Güneş Tanrıçasının bu ikili yapısının yanında Hitit dininde bir de Güneş Tanrısının varlığı, Tanrıçanın karakterini tanımlamayı güçleştirmektedir.³⁵ Bu duruma açıklık getiren Güterbock olmuştur. Güterbock, güneşin, Hitit dininde hem eril hem dişil cinsiyete sahip olmasını onun hem gökyüzü hem de yeraltı ile ilişkili olmasıyla ilişkilendirmekte, Tanrıçanın, güneşin batıp yeraltına inmesiyle cinsiyet değiştirdiğine inanıldığını vurgulamaktadır.³⁶

Bütün kültürlerde olduğu gibi güneş kültüründe de bir kültürün varlığından söz edebilmek için, külte konu olabilecek bir nesne ve kişi; bu nesne ya da kişiden zarar gelebileceğine ilişkin inanç ile bu inancın sonucu olarak faydayı sağlayabilecek, zararı uzaklaştırabilecek ziyaretler, adaklar, dualar, kurbanlar vb. uygulamaların yapıyor olması gerekmektedir.³⁷ Arinna'nın Güneş Tanrıçası söz konusu olduğunda tanrıçanın gücünün ve gazabının kral ve kraliçelerde korku uyandırdığı söylenebilir. Bayramlarının ihmal edilmesinin krallığa felaket getirdiğine inanılmaktadır.³⁸ Hitit tarihinin erken dönemine ait bir dua metninde (KBo VII 28 I 1-16), kralın Tanrıça'nın kendisi için olumsuz düşünceye sahip olmasından ne kadar korktuğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Tanrıça'ya, kralın akrabaları tarafından yapılabilecek iftiralara kulak asmaması konusunda bir yalvarma söz konusudur.³⁹ Yıllıklardan anlaşıldığı kadarıyla II. Murşili, tahta çıktığı zaman, yaşı küçük olduğundan dolayı düşmanları tarafından aşağılanmış fakat Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın geç kalmış, babası tarafından ihmal

³² Collins, Billie Jean, "Necromancy, Fertility and the Dark Earth: The Use of Ritual Pits in Hittite Cult", *Magic and Ritual in the Ancient World*, (Ed.P. Mirecki –Marvin Meyer), Brill: Leiden, Boston- Köln 2002, s.224.

³³ Heinrich Otten, *Hethitische Totenrituale*, Berlin 1958, s.96,97.

³⁴ Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü: Cenaze ve Diğer Ritüeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013, s.175.

³⁵

³⁶ Hans Gustav Güterbock, "Hittite Religion", *Forgotten Religions*, (Ed. Vergilius Ferm) , Journal of the American Oriental Society 78, New York, 1949, s.91.

³⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul 2000,s.113.

³⁸ Oliver Robert Gurney, *The Hittites*, Penguin, London 1990, s. 115.

³⁹ Itamar Singer, *Hittite Prayers*, Leiden-Boston-Köln 2002, s.23.

edilmiş bayramlarını yerine getirerek tanrıçayı kendi tarafına çekebilmiştir. Sonunda Tanrıça'nın da yardımıyla, on yılın sonunda tüm düşmanlarını yenmiş ve öldürmüştür. Bu nedenle yıllığın ilgili kısmında Tanrıça'ya minnettarlığını dile getirmiştir.⁴⁰ III. Hattuşili'nin yeğeni Urhi Teşup'tan krallığı aldıktan sonra kendisini aklamak için Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na yalvardığı dua metni (KUB XXI 19 II 9-18) ya da bir kurban ritüelini içeren metinde (KUB XXV 14 I 18-22) ise kraliçe, Tanrıça'nın önünde saygıyla eğilirken tasvir edilmesi,⁴¹ tanrıçanın kral ve kraliçeler üzerindeki etkisini ve gücünü göstermesi bakımından önemlidir.⁴²

Kraliyet ailesinin Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın lütfünü kazanmak için yaptığı etkinliklerden biri de bayramlardır. Hitit takviminde yer alan bayramlardan en önemlileri, ilkbaharda ve sonbaharda kutlanan ^{EZEN} AN.TAH.ŞUM^{SAR}, ^{EZEN} nuntarriyaşhaş, ^{EZEN} KILAM,, ^{EZEN} purulliyaş gibi isimlerle anılan bayramlardır. Yeni yıl bayramı olarak kabul edilen ve Nerik şehriyle ilişkili ⁴³ görünen purulliyaş bayramı ile ilgili metinlerden birinde (KBo II 5 39, 40, 41,44) bu bayramın özellikle Hatti ve Zippalanda Şehirleri'nin Fırtına Tanrıları ile Tanrıça Lelvani onuruna kutlandığı anlatılmaktadır.⁴⁴ Bayram, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile doğrudan ilişkili görünmese de Güneş Tanrıçası ile Lelvani arasındaki bağ bu durumu değiştirmektedir. Ölümüne ve yer altına hükmetme özelliğinden dolayı Hitit dualarında adı geçen Tanrıça, Hitit kralları ve kraliçelerinin hasta eşleri için ettikleri dualarda sıklıkla karşılaşılan bir figürdür.⁴⁵ Hititlerin bu tanrıçayı 'Yerin Güneş Tanrıçası' olarak benimsemeleri ⁴⁶ bayramın bir şekilde Güneş Tanrıçası ile ilintilendirildiği anlamına gelmektedir.

⁴⁰ Albrecht Goetze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, Yale University Press, London 1940, s. 20-22.

⁴¹ Shoshana R. Bin-Nun, *The Tawananna in the Hittite Kingdom (Texte der Hethiter)*, Heidelberg 1975, s.197.

⁴² Itamar Singer, *Hittite Prayers*, Leiden-Boston-Köln 2002, s. 97-99.

⁴³ Volkert Haas, Betrachtungen zur Rekonstruktion des hethitischen Frühjahrsfestes (EZEN purulliyaş), *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 78, 1988, s. 284-298.

⁴⁴ Albrecht Goetze, *Die Annalen des Mursilis*, Leipzig 1933, s.188 vd.

⁴⁵ Itamar Singer, *Hittite Prayers*, Leiden-Boston-Köln 2002, s. 70,71,103. Tanrıça Lelvani ile Ereškigal, Allani, Allatum Şamuha Şehri İştari ve Nergal ilişkisi için bkz. Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititler'de Öteki Kurban ve Büyü: Cenaze ve Diğer Ritüeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013, p. 175-178.

⁴⁶ Tanrıça Lelvani ile ilgili bkz. Heinrich Otten, "Die Gottheit Lelvani der Boğazköy-Texte", *Journal of Cuneiform Studies* 4, 1950, s.119-136.

Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın onuruna kutlanan en önemli bayramlardan biri AN.TAH.ŞUM^{SAR} bayramıdır.⁴⁷ İmparatorluk döneminin en başından itibaren kutlanan bu bayram⁴⁸ ile ilgili metinlerin çoğu IV. Tuthaliya dönemine tarihlendirilmektedir. 38 gün süren bayramın bu kralın döneminde kırk güne kadar çıkarıldığı bilinmektedir.⁴⁹ Bu bayramla ilgili metinler içerdikleri bilgilere göre iki gruba ayrılmıştır. Birinci grupta yer alanlar Hitit kralının kraliçe ile birlikte ziyaret ettiği kentler, ayinlerin gerçekleştirildiği tapınaklar ve diğer kutsal yapılar hakkında bilgi verir.⁵⁰ İkinci grupta yer alanlar ise bayram için düzenlenen ayinlerin anlatımını içerir.⁵¹ Bir kısmı fragman halinde olsa da bu metinlerden Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na ait detayları seçmek mümkündür. İlgili bir metinde (KBo X 20 III 1-3) kralın Fırtına Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Şamuha Şehri Fırtına Tanrısı onuruna içtiği anlatılmaktadır. Aynı metnin 4-6 satırları arasında, kralın Fırtına Tanrısı Pihaşşi için kraliçenin Arinna'nın Güneş Tanrıçası için tören düzenledikleri yazmaktadır. 9-11. satırlar arasında kutsal yıkanma günü öncesinde muhafız askerlerinin ya da saray oğlanlarının başının Fırtına Tanrısı Pihaşşi ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın önünde tören kaplarını düzenledikleri bilgisi verilmektedir. Tanrıçanın adının geçtiği bir diğer metin (KBo X 20 IV 12-13) kral ve kraliçenin Hurşanaşşi şehrinde de bir tören düzenlediklerini anlatmaktadır. Bu törende bir adak hayvanı Zippalanda şehrine götürülmekte ve adak etinden ilk olarak rahipler yemektedir.⁵²

⁴⁷ Erkut'a göre elindeki AN.TAH.ŞUM^{SAR} bitkisiyle Alacahöyük ortostatlarında geyiklerin önünde betimlenen Arinna'nın Güneş Tanrıçası, bu bayramın en önemli tanrı figürlerinden biridir (Sedat Erkut, Hititler'de AN.TAH.ŞUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum 16-22 Eylül, Ankara 1998, s.194,195).

⁴⁸ Bu bayramla ilgili bkz. Christian Zinko, Betrachtungen zum AN.TAH.ŞUM-Fest (Aspekte eines hethitischen Festrituals), Innsbruck 1987; Hans Gustav Güterbock, "Some "Aspect of Hittite Festivals". *Perspectives on Hittite Civilization*, Selected Writings of Hans Güterbock, 1997, s. 87-90; Hans Gustav Güterbock, "An Outline of Hittite AN.TAH.ŞUM Festival", *Journal of Near Eastern Studies* 19, 1960,s.80-89; Maciej Popko, "Der 28. und 29. Tag des hethitischen AN.TAH.ŞUM Festes" *Alt- orientalische Forschungen* 15, 1988, s. 83-113.

⁴⁹ Ahmet Ünal, Girginer, Serdar., *Kilikya-Çukurova: İlkçağlardan Osmanlı Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeolojisi*, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s.494.

⁵⁰ Kralın kült gezileri ve güzergâhı ile ilgili bkz. Özlem Sir Gavaz, *Hitit Krallarının Kült Gezileri: Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.

⁵¹ Vladislav Ardzinba, Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri, (Çev. Orhan Uravelli), KAFDAV Yayınları, Ankara 2010, s.14,15.

⁵² Hans Gustav Güterbock, "An Outline of Hittite AN.TAH.ŞUM Festival", *Journal of Near Eastern Studies* 19, 1960, s.87.

Nuntarriyaşhaş Bayramı, sonbaharda, Hitit Kralı'nın seferden döndükten sonra başkent Hattuša ve çevresindeki şehirlere kültürel ziyaretler düzenlediği bir bayramdır.⁵³ İlgili metinlerden (KUB IX 16 I; B: KBo III 25 + C: KUB X 48 I +D: 34/t I) kralın bayramın 5. günü Arinna'ya gittiği ve orada kutlamalar düzenlediği, kraliçenin Tahurpa'ya dönerek Tanrıça onuruna bir tören düzenlediğinden bahsedilmektedir.⁵⁴

KI.LAM, hasat zamanı ya da güzün, üç gün kutlanan bayramdır.⁵⁵ Bayramının üçüncü günü Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na ayrılmıştır.⁵⁶ İlgili bir metinde (KUB XX 76 IV 10-13) bayramın önce Hattuša'da sonra Arinna'da kutlandığı anlaşılmaktadır.⁵⁷ Yine bu bayramın tasvir edildiği bir metinde (KBo X 26 I 36-42) tören sırasında Arinna ve Zippalanda şehirlerinin rahiplerinin de kralın önünde saf tuttıkları (KBo X 26 I 36-42)⁵⁸ anlatılmaktadır. Ayrıca merasim sırasında adakların sunulduğu (KBo X 31 III 11-12)⁵⁹, “tanrının hayvanları”nın geçit töreninin yapıldığı (KBo X 23 III 7-11) Tawiniya şehrinin aşçıların hizmet ettiği (ABoT 5+ III 3')⁶⁰ ve bir sunağın üzerine ekmek bırakılarak yağmur yağdırma töreninin gerçekleştirildiği dikkati çekmektedir.⁶¹

Sonuç olarak;

Hitit din sistemi, bütün çok tanrılı din sistemlerinde olduğu gibi doğa olaylarından sorumlu olan doğaüstü güçler tarafından işletilmektedir. Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Fırtına Tanrısı ile birlikte bu güçlerin başında yer almaktadır. Hitit ülkesinin refahı ve varlığını sürdürebilmesi onun lütfünün kazanılmasına bağlıdır. Tanrıçanın özelliklerine göz atıldığında

⁵³ Bu bayramla ilgili bkz. Mitsuo Nakamura, *Das hethitische nuntarriyaşha- Fest*, Oosten 2002; Silvin Koşak, “The Hittite Nuntarriyashas-Festival (CTH 626)”, *Linguistica* 16, 1976.

⁵⁴ Mitsuo Nakamura, *Das hethitische nuntarriyaşha- Fest*, Oosten 2002, s.78,79.

⁵⁵ Itamar Singer, *The Hittite KI.LAM Festival*, Part: 1, Wiesbaden 1983, s. 21.

⁵⁶ Bu bayramla ilgili bkz. Theo P. J. van den Hout, “A Tale of Tiššaru(İa): A Dramatic Interlude in the Hittite KI.LAM Festival?” *Journal of Near Eastern Studies* 50, 1991, s. 193-202; Oğuz Soysal, “A Forgotten Hittite Fragment of the ‘KI.LAM’ Festival” *Journal of Cuneiform Studies* 50, 1998, s. 59-65. , Itamar Singer, *The Hittite KI.LAM Festival*, Wiesbaden 1984, s. 21.

⁵⁷ Hatice Gonnet, “La ‘Grande Fete D’Arinna”, *Mémorial Atatürk: Études D’archéologie Et De Philologie Anatoliennes*, Paris 1982, s. 50-51.

⁵⁸ Itamar Singer, *The Hittite KI.LAM Festival*, Part: 2, Wiesbaden 1984, s.43.

⁵⁹ Singer, a.g.e, 1984, s. 102.

⁶⁰ Singer, a.g.e, 1984, s.36.

⁶¹ Volkert Haas, *Geschichte Der Hethitischen Religion*, Handbuch Der Orientalistik, Leiden 1994, s. 760, 765.

öncelikle güneş kültü ile uyumlu olarak kapalı bir çevre ve seçilmiş bir azınlığa ait bir görüntü vermektedir. Krallar, Arinna'nın Güneş Tanrıça'nın başrahibi, kraliçeler baş rahibesidir. Savaşlarda krallara, ordulara yol gösteren ve adaleti sağlayan odur. Hitit arşivlerindeki dua metinlerinin çoğu ona yöneliktir, Tanrıça devletin resmi tanrıçası konumundadır.

Arinna'nın Güneş Tanrıçası yine güneş kültü ile uyumlu olarak Hitit kraliçeleriyle üstü örtülü biçimde olsa da bir soy ilişkisine sahiptir. Kraliçeler öldüklerinde tanrıça ile özdeşleşir. Ölen kraliçeler bu Tanrıça'nın adı ile anılır. Hitit Krallarının da öldükten sonra tanrılaştırıldıkları düşünüldüğünde kraliyet çiftinin yaşarken doğrudan tanrı muamelesi görmemelerine rağmen dolaylı yoldan da olsa bir şekilde tanrısallıkla bağ kurdukları söylenebilir.

İster tek tanrılı ister çok tanrılı dinler olsun Tanrı, "yaratıcı" güç demektir. Tanrıça ise dişi yaratıcıdır ve bereketin sembolüdür.⁶² Güneş kültüründe yaratıcı güç yaşamın kaynağı olan güneştir. Arinna'nın Güneş Tanrıçası edebi metinlerde dölleyici bir güç, dua metinlerinde şifa sağlayıcı olarak belirir. Tanrıça şifa dağıttığı gibi hastalık da peyda eder. Krallar ve kraliçeler, yaşamın efendisi olarak gördükleri Tanrıça'dan sağlık ve başarı ister, onun lütfünü kazanmak için çeşitli bayramlar, ritüeller düzenler. Tanrıçanın onuruna düzenlenen, tanrıçaya kurbanlar sunulan bu bayramlardan en önemlileri AN.TAH.ŞUM^{SAR}, nuntarriyaşhaş, KILAM,, purulliyaş'tır.

Tanrıça güneş kültlerinde olduğu gibi, her ne kadar astral bir karakter olsa da yer altı ile de ilişkilendirilmektedir. Güneşin her akşam batışında esinlenerek Tanrıçanın yeraltına indiğine inanılmıştır. Birçok metinde ölen insanların ruhlarını öteki dünyaya Tanrıçanın taşıdığı bilgisi verilmektedir.

Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın etrafında şekillenen inanç ve tapınım sistemi incelendiğinde bu sistemin merkezinde güneşin yer aldığı güneş kültü ile örtüştüğü görülmektedir.

⁶² Melike Kaplan, "Tanrı-Tanrıça", *Antropoloji Sözlüğü*, (Ed. K. Emiroğlu, S.Aydın), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s.775.

Kaynakça

- Alp, Sedat, *Hititlerin Mektuplaşmaları*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2002.
- Archi, Alfonso , “Eine Anrufung der Sonnengöttin von Arinna”, (Ed. E. Neu and Ch. Rüster), *Asiae Minoris Antiquae*, Wiesbaden 1988, s. 5-31.
- Ardzinba, Vladislav, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, (Çev. Orhan Uravelli), KAFDAV Yayınları, Ankara 2010.
- Bastian, Adolf, *Die Völker des Östlichen Asien*, Leipzig 1866.
- Beckman, Gary, “Hittite Birth Rituals”, *Studien zu den Bogazkoy-Texten* 29, Wiesbaden 1983.
- Bernabé, Alberto., *Textos Literarios Hetitas*, Madrid 1987.
- Bin-Nun, Shoshana R. , *The Tawananna in the Hittite Kingdom (Texte der Hethiter)*, Heidelberg 1975.
- Bossert, Helmuth Theodor , “Meine Sonne”, *Orientalia* 26, 1957.
- Bryce, Trevor, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (Çev. Müfit Günay), Dost Kitabevi Yayınları: Ankara 2003.
- Cengiz, Tülin, *Hitit Çağı'nda Anaerkil İzler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.
- Collins, Billie Jean, “Necromancy, Fertility and the Dark Earth: The Use of Ritual Pits in Hittite Cult”, *Magic and Ritual in the Ancient World*, (Ed.P. Mirecki – Marvin Meyer), Leiden: Brill, Boston, Köln 2002, s.224.
- Eliade, Mircea , *Dinler Tarihine Giriş*, Kılbalcı Yayınevi, İstanbul 2003.
- Emiroğlu, Kudret, “Kült” , *Antropoloji Sözlüğü* , (Ed. K. Emiroğlu, S.Aydın), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s.519-521.
- Ensert, Kübra, “MÖ. II. Binde ‘ Kanatlı Güneş Kursu’ ile Taçlandırılmış Anadolu Hitit Figürleri”, *Anadolu* 28, 2005, s.28-38.
- Erbaşı, Fatma Sevinç, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü: Cenaze ve Diğer Ritüeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013.
- Erkut, Sedat, “Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri”, *In Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, (Ed.H. Otten,H.Ertem,E.Akurgal ve A.Süel), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.159-165.
- Erkut, Sedat, Hititler'de AN.TAH.ŞUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* Çorum 16-22 Eylül. Ankara, 1998, s. 189-195.

- Erkut, Sedat, "Hititler'de Arı ve Bal", *Acta Turcica* , Yıl III, Sayı 1/1, Ocak 2011, s.36-39.
- Frazer , James George, *The Worship Of Nature*, London 1926.
- Forrer, Emilio , *Forschungen* 1-2, Berlin 1926.
- Gaster, Theodor Herzl , *The Old Stories in the World*, Boston 1953.
- Gavaz, Özlem Sir, *Hitit Krallarının Kült Gezileri: Ayınlar, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2012.
- Goetze, Albrecht , "Die Annalen des Mursilis" Leipzig 1933.
- Goetze, Albrecht, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, Yale University Press, London 1940.
- Goetze, Albrecht, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan. Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler" , *Journal Cuneiform Studies* 1, 1947, s. 87-92.
- Goetze, Albrecht, " 'The Predecessors of Suppiluliumas of Hatti" , *Journal of the American Oriental Society* 72, New Haven 1952, s. 67-72.
- Goetze, Albrecht, *Kleinasien*, Münih 1957.
- Gonnet, Hatice, "La 'Grande Fete D'Arinna", *Mémorial Atatürk: Études D'archéologie Et De Philologie Anatoliennes*, Paris 1982, s. 50-51.
- Gurney, Oliver Robert, *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford 1977.
- Gurney, Oliver Robert, *The Hittites*, Penguin, London 1990.
- Güterbock, Hans Gustav, "Hittite Religion", *Forgotten Religions*, (Ed. Vergilius Ferm), *Journal of the American Oriental Society* 78, New York 1949, s. 83-119.
- Güterbock, Hans Gustav , "An Outline of Hittite AN.TAH.ŠUM Festival", *Journal of Near Eastern Studies* 19, 1960,s.80-89
- Güterbock, Hans Gustav , " Sungod or King", In *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbours. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, (Ed. M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 225,226.
- Güterbock , Hans Gustav , "Some "Aspect of Hittite Festivals". *Perspectives on Hittite Civilization*, Selected Writings of Hans Güterbock, 1997, s. 87-90.
- Haas, Volkert , *Der Kult von Nerik*, Roma 1970.
- Haas, Volkert, *Betrachtungen zur Rekonstruktion des hethitischen Frühjahrsfestes (EZEN purulliyaš)*, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 78, 1988, s. 284-298.

- Haas, Volkert, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Brill: Leiden New York-Köln 1994.
- Haas, Volkert, "Death and the Afterlife in Hittite Thought", (Ed. J. M. Sasson), *Civilizations of the Ancient Near East III*, 1995, s. 2021-2030.
- Houwink ten Cate, Philo Hendrik Jan, "The History of Warfare according to Hittite Sources: The Annals of Hattuilis I (Part I)", *Anatolica X*, 1983, s. 91-109.
- Houwink ten Cate, Philo Hendrik Jan, "The History of Warfare according to Hittite Sources: The Annals of Hattuilis I (Part II)", *Anatolica XI*, 1984, s. 47-83.
- Houwink ten Cate, Philo Hendrik Jan, "The Sun God of Heaven and Hittite King", *Effigies Die Essays on the History of Religions*, (Ed. D.V.P. Plas), Leiden 1987, s. 13-35.
- Kaplan, Melike, "Tanrı-Tanrıça", *Antropoloji Sözlüğü*, (Ed. K. Emiroğlu, S.Aydın), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s.774-776.
- Kellerman, Galina, "The King and the Sun-God in the Old Hittite Period", *Tel Aviv* 5, 1978, s. 199-208.
- Kempinski, Aharon, Silvin Koşak, "Der Išmeriga- Vertrag", *Die Welt des Orients* 5, 1970, s.191- 217.
- Koşak, Silvin, "The Hittite Nuntariyashas-Festival (CTH 626)", *Linguistica* 16, 1976.
- Laroche, Emmanuel, "Mythologie Anatolienne", *Revue Hittite et Asiatique* 23, Paris 1965, s. 61-178.
- Laroche, Emmanuel, "Fragments Hittites du Traite Mitannien de Šuppiluliuma I er", *Ugaritica* 4, 1969, s. 369-373.
- Martino, Stefano de, *Annali e res gestae antico ittiti*, Pavia 2003.
- Nakamura, Mitsuo, *Das hethitische nuntariyašha- Fest*, Oosten 2002.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevi Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul 2000.
- Otten, Heinrich, "Die Überlieferungen des Telipinu-Mythus", *Mitteilungen der Vorderasiatisch- aegyptischen Gesellschaft* 46, Leipzig 1942.
- Otten, Heinrich, "Die Gottheit Lelvani der Boğazköy-Texte", *Journal of Cuneiform Studies* 4, 1950, s.119-136.
- Otten, Heinrich, "Bibliotheken im Alten Orient", *Das Altertum* I, Berlin 1955, s. 67- 81.
- Otten, Heinrich, *Hethitische Totenrituale*, Berlin 1958.
- Örnek, Sedat Veyis, *Etmoloji Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

- Popko, Maciej , “Der 28. und 29. Tag des hethitischen AN.TAH.ŠUM Festes” *Alt-orientalische Forschungen* 15, 1988, s. 83-113.
- Singer, Itamar, *The Hittite KILAM Festival*, Part: 1, Wiesbaden 1983.
- Singer, Itamar, *The Hittite KILAM Festival*, Part: 2, Wiesbaden 1984.
- Singer, Itamar, *Concepts of the Other in Near Eastern Religions*, Israel Oriental Studies Series 14, Brill 1994.
- Singer, Itamar, *Hittite Prayers*, Leiden-Boston-Köln 2002.
- Soysal, Oğuz, “A Forgotten Hittite Fragment of the ‘KILAM’ Festival” *Journal of Cuneiform Studies* 50, 1998, s. 59-65.
- Tezcan, Mahmut, *Kültürel Antropoloji*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996
- Ünal, Ahmet, “Hethitische Hymnen und Gebete”, *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments* 3, 1991, s.813-817.
- Ünal, Ahmet, Girginer, Serdar., *Kilikya-Çukurova: İlkçağlardan Osmanlı Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeolojisi*, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- Ünal, Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 99,100.
- van den Hout, Theo P. J., “A Tale of Tiššaruli(Ya): A Dramatic Interlude in the Hittite KILAM Festival?” *Journal of Near Eastern Studies* 50, 1991, s. 193-202.
- de VRIES, Bert, *The Style of Hittite Epic and Mythology*, PhD. Diss., Brandeis University, Boston 1967.
- Weidner, Ernst Friedrich, “Politische Dokumente aus Kleinasien. Die Staatsverträge in Akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi”, *Boghazköi-Studien* 89, Leipzig 1923, s. 2-7.
- Yoshida, Daisuke, *Untersuchungen zu den Sonnengöttern bei den Hethitern*. Schwurgötterliste, helfende Gottheit, Feste, (THeth 22), Heidelberg 1996.
- Zinko, Christian, *Betrachtungen zum AN.TAH.ŠUM-Fest (Aspekte eines hethitischen Festrituals)*, Innsbruck 1987.